

ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ӘӨЖ 340.11

ҚҰҚЫҚТЫҢ БІРТҰТАС, ӘМБЕБАП ТҮСІНІГІН АНЫҚТАУДАҒЫ ӨРТҮРЛІ ҒЫЛЫМИ КӨЗҚАРАСТАР

Ағдарбеков Төкежан Ағдарбекұлы

*заң ғылымдарының докторы, ҰЖҒА академигі,
С.Демирел атындағы университет профессоры*

Резюме

До сего времени спорным является понятие права, часть ученых считают, что существует универсальное понятие права. На наш взгляд универсальное понятие права не бывает, так как является результатом социальной структуры самого общества. Важным является уметь различать от одного понятия права другого.

Ключевые слова: понятие права, социальная структура, общество

Summary

Hitherto controversial is the concept of the right part of the scientists believe that there is a universal concept of law. In our opinion, the concept of universal rights do not happen as a result of the social structure of society itself. It is important to be able to distinguish from one another the concept of law.

Keywords: the concept of law, society, social structure

***Аңдатпа.** Мақалада бүгінгі күнге дейін даулы мәселелерге жататын, бәріне бірдей маңызды құқықтың түсінігін белгілеуге арналған ғылымдардың методологиялық және тәжірибелік жаңаша көзқарастарына талдау жасалады.*

«Қазақстан – 2050» стратегиясында «біз ауқымды халықаралық ғылыми-зерттеу жобаларына әбден-ақ белсене қатыса аламыз. Бұл бізге ғылымдарымыздың күш-жігерін шетелдік ғылыми-зерттеулік қоғамдастықпен стратегиялық инновациялық бағыттар бойынша ықпалдастыруға мүмкіндік береді» деп отандық ғылымды дамытудың жолын көрсетіп береді.

Осы мақаламда бүгінгі күнге дейін даулы мәселелерге жататын, бәріне бірдей маңызды құқықтың түсінігін белгілеуге арналған ғылымдардың методологиялық және тәжірибелік жаңаша көзқарастарына көңіл аударуды өзекті санадым. Ең алғаш рет Г.Л.А. Харт «Құқықтың түсінігі» туралы еңбегінде ондай түсініктің барлығы туралы кезінде сенімсіздік көрсетті. Ол туралы пікірдің қарама-қайшылықтарына қарамай, уақыттан, халықтан не болмаса саяси жүйеден тәуелсіз (тек біртұтас біреу ғана) құқық түсінігінің бар екендігі туралы ереже қабылданды. Құқықтың мұндай біртұтас, әмбебап түсінігінің барлығы туралы Иеремени Бентам, Джон Остин айтқан. Ондай пікірге Платон мен

Аристотельдің кездеріне дейін ешкімнің күмән келтірмегені мәлім. Құқықтың түсінігі деген сұраққа жауап беру үшін біздің ойымызша ең алдымен оның қандай топқа, бөлікке жататынын білуіміз қажет. Дегенмен, табиғи құқық теориясының өкілдерінің тұжырымдамалары бойынша – ол табиғи құбылыс, адам баласының пайда болуына дейін болғандығы және тәуелсіздігі айтылған. Қазіргі кезде, ондай түсінік, біздің ойымызша, ескірген және жаңбардың болуы сияқты табиғи құбылыстарға жатқызуға болайды.

Құқық табиғи болмайды, себебі ол әлеуметтік құрылымның нәтижесі. Бұл қысқа көзқарастан, затты категорияға бөлуден, біздің алатынымыз сонда, табиғи ая құбылыстарды түсінік арқылы құжатталғанымен таусылмайды. Біз оларды сипаттауға және түсінуге пайдаланамыз. Олардың маңыздылығы сонда, ол бізге құқықтық эмпирикалық болмысына көңіл аударуға және заттар арасындағы проблеманы білуге көмектеседі, оны біз «құқық» деп айтамыз. Құқықтың әмбебап түсінігінің жалғыз ғана барлығы туралы дәлелдеулер, көбінесе жалпы және партикулярды юриспруденция арасындағы шекараның тек бір жағын ғана көрсетеді. Себебі, олар көп жағдайда, қазіргі философтармен құқықты жеткілікті бағаламай, нақтылы құқықтық жүйелерді, өз орнында және нақтылы уақытында сипаттауды зерттеумен шұғылданады. Әрине, нақтылы құқықтық жүйелерді заңдылық және философиялық жағынан, уақыты мен орнынан тәуелсіз жалпы қасиетіне қарағанда аз көрсетіледі деп есептеуге болмайды. Дегенмен де аумақтық қағида партикулярды юриспруденцияға ішкі жағынан тән болғандықтан, ол ғылыми, заңдылықты көбірек сипаттайтын аналитикке және көбірек құқықтық философиялыққа қарағанда жағдайға әкеледі. Жалпылама юриспруденция, керісінше (оны арнайы зерттеген Харттан кейін) фундаментальды философиялық зерттеу ретінде кез келген жеке орында және кез келген уақытта мүмкін болатын құқықтық жүйелерде және барлық мүмкін болатын жерлерде – әмбебаптыққа ұмтылу, жалпылама юриспруденцияны мынандай жағдайға әкелді, яғни ол барлық құқықтық жүйелерді зерттеуден қаша бастады, тіпті «құқық» атауын да.

Сонымен, Ф.Шауер өз еңбегінде құқықты философиялық зерттеулер арқылы әмбебап түсінігіне айналдыруға ұмтылған авторларға қарсы шығып: «Мнимое высокомерие тех, кто углубляется в общую юриспруденцию, может быть оспорено при помощи более широкого подхода к понятиям вообще, но эти фундаментальные вопросы метафизики, философии языка и философии рассудка я оставляю другим» [2]. Егер түсінік бар болса және философиялық талдау, оларды түсіндіруге сай келетін әдісі болса, құқық түсінігін аяғына дейін толық жеткізбейтіндігін және оның бірден-бір жол емес екендігін байқаймыз. Біздің ойымызша, Ф.Шауердің ұсынысы бойынша, ең алдымен, құқықтың түсінігімен шұғылданудан бұрын, құқық түсінігінің қандай бөлікке жататынын білуіміз қажет. Бұл орайда, ерекше табиғи теория өкілдерінің дәлелдеулерінде құқық – табиғи, адам баласының пайда болуына дейін болған және одан тәуелсіз

құбылыс екендігі айтылып, ол түсініктің ескіргендігі айтылады да, құқық қандай жағдайда болса да, оны жылқылар, тастар және жауын сияқты табиғи құбылысқа жататындығы дәлелденеді. Құқық табиғи құбылысқа жатпайды, себебі, ол әлеуметтік құрылымды көрсетеді. Біздің бұл қысқа көзқарастан алатынымыз, пәндердің категорияға бөлінетіндігін және пәндерді табиғи құбылыстар сияқты, біздің түсінігімізден тәуелсіз екендігін білеміз. Бұл аядағы пәндердің маңыздылығы сонда, ол бізге құқықтың эмпирикалық болмысына және заттар арасындағы қатынастар мәселесіне көңіл аударуға көмектеседі, оны біз «құқық» деп атап, түсіндіруге ұмтыламыз. Бұл қатынастарға басқа жағынан қарасақ, құқықтың пән болуы мүмкін емес, ол тіпті одан да алыс, оымен ұқсас та емес, сондықтан түсініктемеге дейін болмаған. Дегенмен, сол көз қарасты қолдайтындардың талабы бойынша дүниеде бар құқық, өз-өзінен біздің құқық түсінігінен шыққан. Сонымен біздің құқық туралы түсінігіміз, құқық категориясының болуының алдындағы қажетті жағдай. Егер, осы бағытта ойлансық құқық түсінігін біз ол дүниеден бөліп алуымыз керек, оған қосымша, кең көлемдегі бір-бірімен байланыстағы адамдарды, институттарды, психикалық жағдайларды, тапсырмаларды және объектілерді қосып аламыз. Біздің барлық дүниеміз, ерекше әлеуметтік шындығымыз сияқты бөлінбейді және солар сияқты жетілмейді. Құқық дербес құбылыс емес, өз түсінігінен тәуелсіз өмір сүре алмайды. Керсінше, сол түсініктің арқасында біз оны сезінеміз. Дұрысын айтсақ, құқықтың түсінігі – біз пайдаланатын нәрсе, Брайн Бикс айтқандай «выявить то, что будет считаться правом», одан өзгеше «допущения, что существует некая предустановленная категория, а мы всего лишь ищем наиболее подходящее для нее понятие» [4].

Бикс бұл мәселе бойынша ойын Джозев Раздың идея негізінде жүргізеді, яғни ол өзінің көзқарасын Раздың құқықтық түсінігі мен құқық теориясының және табиғи құқық теориясының арасындағы қатынасты түсіндіргені ретінде көрсетті. Біздің ойымызшы, Бикс-идеяның тәжірибелік мәнін бағалау үшін, Раздың көзқарасына байланысты оның негізін құрып қоймай, ол туралы маңызы бар нақты қорытындыны қалыптастырады, яғни ешқандай құқықтық әрекет не шешім, толығымен және тұтасымен құқықпен анықталуы мүмкін еместігін айтқан. Кельзенің құқықпен детерминдіктенген құқықтық әрекеттің жоқтығы туралы тұжырымдамасын қабылдап, құқықтық «агенттерден (соттардан әр кезде емес)», яғни оны пайдаланатындардан, тәуелсіз екендігін көрсеткен. Кельзенің пікірі бойынша құқықтық шешім шығаруы, тікелей құқықтан басқа, қажеттілікпен, моральдық, саяси және эмприкалық жағдайларға қатысты болады, бірақ, одан саяси, эмприкалық бағыттар құқыққа айналмайды. Сондықтан құқық түсінігі дүниеде бұрыннан барды түсіндіру емес, теориялық жолмен эмприкалық тәуелсіз өмір сүруге жағдайы жоқтарды дүниеден бөлу болып табылады. Р.Дворкиннің [5] пікірінше, құқықтың негізін не «құқықтың» өзін, оны пайдаланушылардың әрекеттерінен жеке қарауға болмайды, себебі,

құқықтық жүйенің өзі, шешім қабылдау кезде, құқықтық пайдаланушылардың әрекетін пайдаланады. Бұл мәнде Р.Дворкин, Кельзенмен жақтас, яғни оның пікірін қолдаушылар қатарына жатады, себебі, соттық және басқа құқықтық шешімдерге кіретін, маңызды элементтерді мойындамай, құқықпен бірдейлестіруге қарсы. Сонымен бірге Кельзен, Раз басқадай ғалымдардың пікірінше: соттардың не істеп жатқандығы және немен пайдаланатындығы, бір жағынан, және құқықтың өзі басқа жағынан – абсолютті түрде әр түрлі жағдайларға жатады. Бұны ескере отырып, құқықтық түсіндіруге, құқықтың тек біржағын ғана алып, оны көбірек түсіндіруге болады деп есептеуді мойындауға болмайды. Товтинг [6] және басқалардың пікірінше, бір түсініктегі құқықтың, кең жәйілуі, адамдардың не қоғамның бір түсініктегі өз құқығын не ұқсас құқықтық жүйелердегі құқықтың бір түсінігін иемдену, мүмкіндігінің болуы мүмкін емес деп, олай болса, ондай әмбебап құқық түсінігінің табылмайтындығының сезіп, өзін-өзі бұзады және ол жалпы юристпруденцияның мүмкіндігін жоққа шығаратындығын дәлелдеуге тырысты. Біздің құқық түсінігіміздің мазмұны сонда, ол шын мәнісінде біздік және құқықтың түсініктері уақытына және орнына байланысты өте көп.

Біздің ойымыз, құқықтың әмбебап түсінігінің болуы мүмкін емес. Себебі, егер құқықтық, құқық жүйелерімен, заңдылық шешімдерімен не құқықтық институттарымен бірейлестірсек, олардың уақытқа және орнына байланысты варианттары өте көп. Басқаша сөзбен айтсақ, құқықтың бір ғана түсінігінен және құқықтың жалғыз түсінігінің айырмашылығын білудің маңызы бар. Мүмкін құқықтың түсінігін иемдену маңызды болу мүмкін. Себебі, қандай болмасын құқықтың түсінігіне сараптама (анализ) жасау, сол анализдың өзінің процессінің (сараптаманың нәтижесін) алдын-ала белгілейді. Егер біз құқықтың жалғыз түсінігінен бастасақ нәтижесінде біз мынандай түсінікке келеміз, яғни құқықтың вариативтігін назардан жоғалтып, бұл вариативтіктің қайнар көзін, оның салдырын, құқықтың маңыздылығын, бізге белгілі, біз қолданатын құқықтың және бізге тікелей ықпал жасайтын құқықты назардан тыс қалдырамыз. Сонымен, құқықтық жалғыз түсінігі бар ма? - деген сұрақ жалпы юриспруденцияның бағалығы туралы сұрақпен тығыз байланысты. Бұл өте эмприкалық көзқарас бойыншы өте маңызды сұрақ деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан -2050» Стратегиясы – шын құбылмалы жағдайдағы жаңа Қазақстан үшін жаңа саяси бағыт. – А. – 2013.
2. Российский ежегодник теории права. – №1. – 2008.
3. Российский ежегодник теории права. – №1. – 2008. – с.514
4. Брайн Бикс Российский ежегодник теории права. – №1. – 2008. – с.515
5. Р. Дворкин Российский ежегодник теории права. – №1. – 2008. – с.520
6. Товтинг Российский ежегодник теории права. – №1. – 2008. – с. 522